

"MUNSHAOT" ASARIDA NUTQIY TABAQALANISH REGISTR STRATIFICATION IN "MUNSHAOT"

Karimova Yulduz Bakhtiyorovna

(PhD), Teacher at the Academic Lyceum of
Fergana State University (+998507118848)

Yulduzk228@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22161209>

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning "Munshaot" asari nutqiy tabaqalanish nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – muallif tomonidan yaratilgan xatlarda ijtimoiy maqom, muxotab bilan munosabat xarakteri va janr xususiyatlariga ko'ra shakllangan nutqiy registrnlarni aniqlash va tasniflashdir. Materiallar sifatida asarning xabariya, javobiya, xitobiya kabi janr ko'rinishlariga mansub xatlari qiyosiy tahlilga tortilgan. Tadqiqot davomida "faqir" niqobi ostidagi muallifiy ovozning til vositalari orqali namoyon bo'lishi, rasmiy-rasmiyatchilik va samimiy-shaxsiy uslublar o'rtasidagi farqlanish, shuningdek diniy-tasavvufiy leksikaning nutqiy tabaqalanishdagi o'rni yoritilgan. Tahlil natijasida "Munshaot"da nutqiy tabaqalanish muxotabning ijtimoiy mavqeiga, xatning maqsadiga va janr talablariga bog'liq holda tizimli tarzda amalga oshirilgani, bu esa Navoiyning nasriy uslubidagi mahoratini yana bir bor tasdiqlashi asoslab berilgan. Tadqiqot uslubi sifatida filologik tahlil, qiyosiy-tipologik va stilistik metodlardan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, "Munshaot", nutqiy tabaqalanish, epistolary janr, xabariya, javobiya, xitobiya, muallif ovozi, "faqir" niqobi, uslubiy registr, nasriy stilistika, munosabat nutqi

Abstract

This article examines speech stratification (register differentiation) in Alisher Navoi's epistolary work "Munshaot". The study aims to identify and classify the speech registers shaped by social status, the nature of the relationship with the addressee, and genre-specific features across the letters comprising the collection. Comparative analysis was conducted on letters representing the "xabariya" (informative), "javobiya" (responsive), and "xitobiya" (exclamatory/appellative) genre subtypes. The research traces how the authorial voice, expressed through the recurring "faqir" (humble self) persona, manifests through distinct linguistic markers, and how formal-official registers diverge from intimate-personal ones. Particular attention is given to the role of religious-mystical (Sufi) lexicon in shaping register distinctions. The findings demonstrate that speech stratification in "Munshaot" is systematically governed by the addressee's social position, the communicative purpose of the letter, and genre conventions – further affirming Navoi's mastery of Persian-Turkic prose style. The study employs philological analysis, comparative-typological, and stylistic methods.

Keywords: Alisher Navoi, "Munshaot", speech stratification, register variation, epistolary genre, "xabariya", "javobiya", "xitobiya", authorial voice, "faqir" persona, stylistic register, prose stylistics.

Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn"da turkiy til forsiydan kam emasligini nazariy jihatdan asoslagan bo'lsa, "Munshaot"da amaliy jihatdan isbotladi: turkiy tilda ham podshohga, ham shogirdga, ham do'stga – har biriga mos, eng nozik va eng mahoratli maktub yozish mumkin

ekan [1]. O'rta Osiyo epistolyar an'anasida maktub yozish san'ati alohida ahamiyatga ega. Fors adabiyotida Jomiy, Xoqoniy, Nizomiy Aruziy maktub san'atini yuksak darajaga ko'targan. Navoiyning xizmati shundaki, u bu an'anani turkiy tilda ilk marta to'liq namoyish etdi va yangi darajaga ko'tardi[2].

"Munshaot (arab. – insho etilganlar, ya'ni yozilganlar, bitilganlar) – Sharq she'riyatidagi janrlardan biri, muallifning nazmda yoki nasrda yozilgan maktublar to'plami. Bunday to'plamlar bir yoki bir necha muallif qalamiga mansub xatlar yig'indisidan iborat bo'lgan. Maktublar shunchaki bitilgan xatlar bo'lmay, badiiyatning o'ziga xos turi – insho san'ati sifatida yuzaga kelgan, chuqur mazmunga va go'zal badiiy ifodaga ega bo'lgan. Ba'zi maktublar yuksak san'at bilan o'ta jimjimador yozilgan. Asosan, arab va fors tillarida yaratilgan. Ammo o'zbek adabiyoti tarixida birinchi bor Alisher Navoiy boshlab bergan"[3].

Navoiyning o'zi bu asarning yuzaga kelish sababini asar muqaddimasida quyidagicha izohlaydi: "...ajillai as'hob ollida andoq ma'ruz bo'lur va aizzai ahbob xizmatida andoq arzga yetkururlarkim, atrok inshosida va bu ahli idrok bayonu adosidakim, birovdin birovga ruq'a yozg'ay, yo ul kishi ul ruq'ag'a javob bitgay, dag'i ruq'a kelturgan qosidni qaytarg'an – alfozi latofatdin muarro va tarokibi balog'atdin mubarro erdi..."[4]. Ko'rinib turibdiki, davlatning rasmiy hujjatlarida maktub bitish, uni xos odamlarga yetkazib berish muhim sanalgan. Bu maktublar faqat rasmiy til bilan chegaralanib qolmay, ular baytlar, ruboiy, masnaviylar bilan bezatilgan va asosan, fors tilida yozilgan. Ammo turkiy tilda yozilgan maktublar sodda va oddiy bo'lgani bois hazrat Navoiy o'z "Munshaot" asarini turkiy tilning qudratini namoyish etish uchun ham yaratganini aytadi: "...va adosi rangin fiqarotdin namoyishsiz va mazmuni rangin abyotdin oroyishsiz va muqobalada forsiy alfozning insholari dilpisand va makotibu imlolari arjumand erdi, xayolg'a andoq keldikim, turk alfozining dag'i ruq'alari hamul misol bila bitilgay va bu tilning nomalarini ham o'shul minvol bilan sabt etilgay"[5]. Shoir o'z asarini baytlar, ruboiy va masnaviylar bilan bezadi. Nasrda ham sajning chiroyli namunalarini keltirgan. Forsiy baytlar miqdori juda oz. Qolgan she'rlar sof turkiy tilda yaratilgan. Bitiklarda maxsus axborot yetkazishdan ko'ra, chuqur mazmun, badiiyatning yuksak bo'lishiga e'tibor qaratilgan. Yuqorida keltirilgan misoldan anglashiladiki, shoir forsiy tilda yozilgan maktublarning nozikligi, jimjimadorligi va mazmunan teran baytlar bilan san'at asari darajasiga ko'tarilganini ta'kidlaydi. Biroq turkiy tildagi maktublarning badiiylilikdan yiroqligi, she'riy parchalar bilan bezatilgan go'zal maktublarni turkiy tilda ham yozish mumkinligini isbotlash maqsadida o'zi yozgan xatlarni to'plab, taqdim etayotganini ma'lum qiladi. Shu tarzda Navoiy o'zbek mumtoz adabiyotida munshaot degan yangi bir janrni boshlab berdi.

Maktublarning tuzilishi an'anaviy insho qoidalariga amal qiladi. Kirish qismida hamd va na't (Alloh va Payg'ambarga maqto'v), so'ng shohning ulug'ligi, keyin asosiy muddao, nihoyat dua va xotima. Lekin Navoiy bu qolipni to'liq bajarish bilan birga har maktubning asosiy muddaosiga alohida badiiy shakllar beradi[6].

"Munshaot"da muallif "men" obrazi adresatga qarab turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bu ko'rinishlar bir-biridan keskin farqli, lekin barchasi bir Navoiy tilidan bayon etiladi. Bu uning nutqiy moslashuvchanligi va badiiy mahoratining dalilidir.

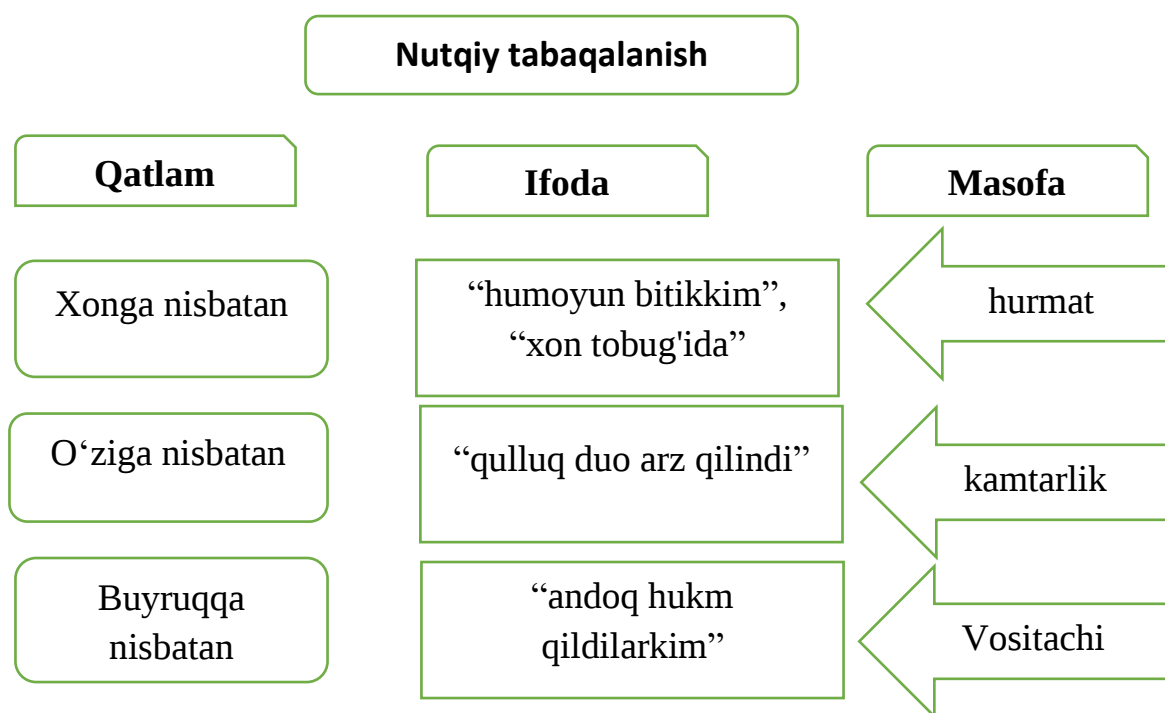
1-jadval

"Men" obrazi ko'rinishi	Adresat	Nutqiy xususiyati	Asosiy belgisi
------------------------------------	----------------	--------------------------	-----------------------

Davlat maslahatchisi "men"	Husayn Boyqaro	Rasmiy, argumentli, siyosiy	Shoh manfaatini el manfaati bilan bog'lash
Tarbiyachi, nasihatgo'y "men"	Shahzodalar	Yumshoq, ammo qat'iy, pedagogik	Misol va tashbeh orqali ta'lim
Do'st, hamfikir "men"	Ilm va san'at ahli	Erkin, badiiy, o'zaro muloqotli	She'r va nasrning uyg'unligi
Mehr-shafqatli aka "men"	Darveshali	Samimiy, sog'inchli, donishmand	Lirik ohang va nasihat uyg'unligi
Ma'naviy ota-ustoz "men"	Tutingan shogird	Lirik, falsafiy, umidvor	Yolg'izlik va ma'naviy vasiyat

25-maktub "Qulluq duodin so'ngra arzadosht ulkim, humoyun bitikkim, inoyat qilib, falondin yuborib erdingiz, yetishti va mazmuni ma'lum bo'ldi", – deb boshlanadi. Bu **javobiyaning** klassik ochilish formulasi. Lekin maktubning asosiy qismi buyruq va ko'rsatma berish bilan davom etadi. Bu **xitobiya** belgisidir. **Muallif nutqining o'ziga xosligi shundaki, unda uch qatlam nutq** bir vaqtda mavjud hisoblanadi. 1) *birinchi qatlam* – Navoiy xonning maktubini qabul qilganini bildiradi: "mazmuni ma'lum bo'ldi". Bu qisqa, ixcham – ortiqcha so'z yo'q. Javobiya formulasi bajarildi, davom etildi; 2) *ikkinchi qatlam* – Navoiy xon nomidan farmon yetkazuvchi sifatida gapiradi: "So'ruq bobida andoq hukm qildilarkim..." Bu joyda Navoiyning o'z ovozi yo'qoladi, u vositachiga aylanadi. Bu **muallif nutqidagi noyob ko'rinishi** bo'lib, shoir o'zini butunlay olib tashlaydi; 3) *uchinchi qatlam* – maktub oxirida "qulluq duo arz qilindi, vassalom" bilan tugaydi. Bu formulaviy, lekin "vassalom" so'zi juda qat'iy va keskin yakun bo'lib, ko'p gapirmaslik belgisi hisoblanadi.

Maktubning eng qiziqarli ritorik chizig'i "bitikda xon tobug'ida deb bitib" iborasi sanaladi. Navoiy hujjatning rasmiy kuchini ta'kidlaydi, maktub faqat so'z emas, u **yuridik hujjat**. Bu ritorik urg'u maktubga rasmiylik va majburiylik quvvatini beradi.

Bu maktubda Navoiy nutqida **hissiy tabaqalanish** juda nozik ishlangan. Shoir "Firoqnoma"ni "tasvir qilinsin" deydi – bu oddiy buyruq. Lekin "ani tasvir qilaolur kishi ustod Behzoddur" deb qo'shadi. Bu gap texnik ma'lumot emas – bu **Navoiyning estetik bahosi**. U amaldor sifatida emas, san'atkor sifatida ovoz beradi. "Har nechuk ul bobda hukm kelsa, anga ko'ra qiling'usidur" – bu jumla muallif nutqidagi eng nozik ritorik chizig'. Navoiy qarorni Mirzoga qaytaradi. Bu **diplomatik nutq san'ati** – u maslahat beradi, lekin so'nggi so'zni xonga qoldiradi. Ushbu maktubning ritorik tuzilishi quyidagicha: birinchidan, ochilish formulasi bo'lib, xabar va ko'rsatma shaklida beriladi. Bunda xabar qismi boshqalarga nisbatan ancha uzun – bu **xabariyaning** asosiy belgisi. Muallif voqeani batafsil bayon etadi, chunki xabarning o'zi maqsad.

Nutqiy tabaqalanish esa "Har oyinakim, andoq bo'lg'usidur, quyoshdin zarraparvarliqdin o'zga ish kelmagusidur" – bu ibora Navoiyning Mirzoga nisbatan nutqiy pozitsiyasini ko'rsatadi. U xonni **quyoshga** taqqoslaydi – bu klassik madh iborasi, lekin u maktubning o'rtasida, tabiiy holda keladi, maxsus madh bo'limi sifatida emas.

Yana bir maktub "bu qul mulozamat ehromin bog'lab, mutavajjih bo'lurda tole' za'fidin oriza dast berdiki, ul tavajjuh monii bo'ldi" deb boshlanadi. Bu **xabariya** – Navoiy o'zining holini, muloqotga kela olmaganini xabar qilmoqda.

Muallif nutqining o'ziga xosligi shundaki, bu maktublar ichida **muallif "men"i** eng yorqin ko'rinadigan maktub. Navoiy bu yerda: *Ojizlik va uzr* – "tole' za'fidin" (taqdir zaifligi tufayli) – u o'zini emas, taqdirni ayblamoqda. Bu klassik sharq adabiy uslubi – shaxsiy mas'uliyatni yumshatish uchun taqdir va Alloh irodasiga ishora. *Vositachilik* – "Shayximningkim" deb boshlanuvchi qismda Navoiy yana o'zini olib tashlaydi va boshqa shaxsning muammosini yetkazadi. Bu **25-maktubdagi** xuddi shu vositachilik nutqining takrori – Navoiy ko'pincha boshqalar nomidan ham gapiradi. *Xotima formulasi* – "arz qilsalar, umid xotirig'a kelgan so'zni ham borg'on yoronlarg'a aytilibtur" – bu juda murakkab ritorik tuzilish. Navoiy bir vaqtda ikkita narsani aytmoqda: men o'zim kela olmadim, lekin xabarimni yetkazdim. **Jismoniy yo'qlik – ammo nutqiy hozirlik**. Bu maktubning eng kuchli ritorik xususiyati – **uzr va iltimosning** uyg'unligi. Navoiy uzr so'rab, bir vaqtda iltimos qiladi. Buni u to'g'ridan-to'g'ri aytmaydi – ikkalasi bitta jumlada birikib ketadi.

Maktublarda ochilish ya'ni kirish formulasining o'zgarmasligi, ammo mazmunning o'zgarishi kuzatiladi. Uchala maktub ham "Qulluq duodin so'ngra arzadosht ulkim" yoki "Qulluq arzadosht ulkim" bilan boshlanadi. Bu **formulaviy barqarorlik**. Lekin formuladan keyin har bir maktub butunlay boshqa yo'nalishga ketadi. Bu Navoiy nasrining muhim xususiyati – **tashqi shakl barqaror, ichki mazmun xilma-xil**.

25-maktubda "humoyun bitikkim" — eng yuqori hurmat ifodasi. 27-maktubda esa Navoiy o'zining holini bayon qiladi, ya'ni shaxsiy mazmun kuchayadi. Bu **adresat bilan masofa qisqarganda shaxsiy ovoz kuchayadi** degan qonuniyatni tasdiqlaydi. Bu holat nutqiy tabaqalanishning isboti hisoblanadi. E'tiborlisi shundaki, maktublarda ochilish formulasi bir xil, lekin uchinchi jumladayoq maktublar ajrala boshlaydi. Navoiyning shaxsiy qarashi xitobiya maktublarida ko'proq ko'rinadi. Bu asosan, adresatga, mavzuga oid hodisa hisoblanadi. "Arzadosht bitildi", "arzg'a yetkurildi", "arz qilildi" iboralari faqat Grammatik tuzilish bo'lmay, maktublarning xabariya, javobiya, xitobiya shakllariga ajratilishida ham yetakchilik qiladi. **Shuningdek, 26-maktubda** Behzod haqidagi gap bu shunchaki texnik ma'lumot emas, Navoiyning shoir sifatidagi ovozi ham sanaladi.

Ushbu besh ko'rinish shuni ko'rsatadiki, Navoiyning "men" obrazi – «Munshaot»ning ichki o'qi. Bir xil muallif turli adresatlarga turlicha murojaat qilar ekan, har safar yangi poetik olam yaratadi. Bu hodisa zamonaviy narratologiyada "qo'shiq muallif ovozi" (polyphonic author voice) deb ataladi – Bahtin Dostoyevskiyda ko'rsatgan hodisaning mumtoz nasrdagi ko'rinishi[7].

"Munshaot"dagi 88 ta maktub adresatga, maqsadga va nutq xususiyatiga ko'ra aniq guruhlariga ajraladi. X.Abdurahimov bu maktublarning umumiy xususiyatlarini ko'rsatishga uringan, lekin sistemali tasnif bermagan. Ushbu bo'limda maktublar birinchi marta muallif nutqining adresat va nutq xususiyati bo'yicha to'liq tasniflanadi[8].

Guruh	Adresat	Maktublar soni (taxm.)	Nutqning asosiy xususiyati	Uslub
I	Sulton Husayn Boyqaro	18-20 ta	Siyosiy maslahat, adolat chorlovchi	Rasmiy-ulug'vor
II	Shahzodalar (Badiuzzamon, Muzaffar)	15-17 ta	Ota-o'g'il nasihat, siyosiy tarbiya	Rasmiy-nasihatguy
III	Amirlar va beklar	12-14 ta	Sulh, yordam so'rash, tavsiya	Rasmiy-muomala
IV	Ilm va san'at ahli (Jomiy, Pahlavon Muhammad)	10-12 ta	Do'stlik, ijodiy muloqot, ma'naviy bahs	Erkin-badiiy
V	Yaqin kishilar (uka, shogird)	2 ta (riqo')	Shaxsiy mehr, nasihat, ichki olam	Samimiy-lirik
VI	Aralash (tabriknoma, taziyanoma)	15-20 ta	Bayram, motam, xayrli tilak	Formulali-rasmiy

Ushbu tasnif ko'rsatadiki, "Munshaot"da nutqiy tabaqalanish juda kuchli. Bir maktubdan ikkinchisiga o'tganda nafaqat mavzu, balki murojaat shakli, so'z boyligi, ritmik tuzilish, emotsional ohang – hammasi o'zgaradi. Bu Navoiyning nutqiy moslashuvchanligi va ritorik mahoratining dalili.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Hayitmetov A. Navoiy nasri. – Toshkent: Fan, 1965. – B. 45-52.
2. Jomiy A. Kulliyot. Maktublar. – Toshkent: Fan, 1964. – B. 14-18.
3. ↑ [O'zME](#). Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
4. Alisher Navoiy Munshaot. – Toshkent, 2012. – B. 549
5. Alisher Navoiy Munshaot. – Toshkent, 2012. – B. 549
6. Orinboyev A. Navoiy va Husayn Boyqaro. – Toshkent: Fan, 1966. – B. 85-95.
7. Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – Moskva: Iskustvo, 1979. – S. 285-290.
8. Abdurahimov X. Munshaot – Navoiy epistolar merosining